

«Venneslamålet»

Olav Jortveit

«Venneslamålet»

EIN SENTRAL OG STANDHAFTIG
DIALEKT PÅ AGDER

Olav Jortveit

Takk til

- Vennesla Tidende v/ redaktør Christopher Johansen og journalist Lars Rasdal for hjelp med flyfoto av Vennesla Sentrum i dag.
- Vennesla Frimerkeklubb v/ Jan Jortveit for tilgang til foto i samlinga av gamle postkort frå Vennesla.
- Astri Jortveit Horn fordi ho har gjeve meg lov til å nytte intervju-tekstar frå hovudoppgåva hennar til forsatsen i boka.
- Trygve og Åse Eikeland Jortveit for lånet av ein del eldre foto og for mykje god språkleg støtte.
- kona mi, Åse T. Jortveit, for framifrå og nødvendig konsulentteneste undervegs i arbeidet med boka.
- alle andre venner og kjente som har bidrege i større eller mindre grad til at boka «*Venneslamålet*» med undertittelen «*Ein sentral og standhaftig dialekt på Agder*» nå kjem ut.

Treungen i oktober 2010

Olav Jortveit

Grafisk produksjon:

Setesdalstrykk as

Satt med Times News Roman 12/13

Omslagsdesign:

Setesdalstrykk as

Illustratør til ordlista:

Åse Jortveit Sagebakken (13)

Medforfattar til språkprøvene:

Trygve Jortveit

ISBN 978-82-303-1641-2

Innhald

	Side
<i>Innleiing</i>	9
Folkeleg utgåve	10
Starten på arbeidet.....	11
Føremål	12
Forkortingar.....	13
<i>Lydverket (fonologien) og målgeografisk plassering</i>	13
«Musikken» i språket	13
Tonegang el. setningsmelodi (intonasjon).....	13
Stavingstrykk	14
Tonelag (el. tonem)	14
Høgtone/lågtone	15
E-mål	16
Endings-r har falle i ub. fl.tal av substantiv	17
Grensekart (1957) over dialektskilnader i Torridal Sorenskriveri	17
«Dei blaude konsonantane»	18
«Gud/gutt»	18
«Kjødd/kjød»	18
Skarre-r.....	19
Sj-lyden	19
Kort -u-.....	20
Kort -o-.....	20
Tvilyden (diftongen) <i>åo</i>	20
Ø som rotvokal i enkelte ord der skriftmålet har <i>y</i>	20
Ein del ord som til dels er lite brukte idag, får <i>å</i> der skr.spr. har <i>a</i>	20
I enkelte ord hadde dei gaml <i>eps</i> og <i>pt</i> der me i dag har <i>fs</i> og <i>ft</i>	20
Vokalisering av konsonanten <i>g</i>	21
Avlyd	21
Assimilasjon.....	22
<i>Synkoptida</i>	23
Omlyd.....	24
a-omlyd	24

	Side
i-omlyd	25
u-omlyd	26
Bryting	27
<i>Formverket el. Bøyingslæra (Morfologien)</i>	28
Substantiv:.....	28
Regelrette substantiv	28
Substantiv med vokalskifte i fl.tal.....	29
Verb:	30
Presens partisipp.....	30
Svake verb.....	30
a-verb.....	30
e-verb.....	31
svake verb med uregelrett bøying	32
Sterke verb	32
1. klasse	33
2. klasse	34
3. klasse	36
4. klasse	37
5. klasse	38
6. klasse	39
7. klasse (reduplikasjonsverb i gl.germ. og urnord.).....	41
Preterito presentiske verb	45
Adjektiv:.....	46
Samsvarsbøying	46
Gradbøying.....	46
Adverb:.....	50
Pronomen:	53
Personlege pronomen og eigeomspronomen	53
Peikande pronomen.....	60
Ubundne pronomen.....	63
Artiklar:	64
Ubundne artiklar.....	64
Førestilte bundne artiklar	64
Etterhengde bundne artiklar	65
Talord:	65

	Side
<i>Ordliste for Venneslamålet, eit utdrag</i>	69
Kvar kjem orda frå?	69
Forord	69
Sjølve ordlista frå A til Å med forklaringar og merknader	71
 <i>Språkprøver</i>	 312
«Å kneipe»	312
«Då æ skar mæ på abærkspaen»	313
«Å hænte sagelspon»	315
«Hallovei»	319
«Lus på Eikeland»	325
«Honsfåssfilt»	327
«Å vaske klæe neri strånna»	333
«Potetse»	334
«Å sjeise på nåttgammel is»	336
«Bomme og badeliv»	337
«Måseimåonen»	339
«Juletrepønt»	341
«Å tø bile»	344
«Labr og suss»	346
«Å lystre ål»	348
 <i>Etterord</i>	 350
 <i>Litteraturliste</i>	 353
Alfabetisk liste over bøker som har vore til hjelp i arbeidet	353

Venneslamålet (vm)

Innleiing

Vennesla har ein særmerkt og interessant dialekt. Det ser ut til at han ber i seg styrke nok til å stå mot påverknader frå ”det dannede sprog”. Heller ikkje bymålet i Kristiansand synest å ha større innverknad på talemålet i Vennesla.

Sjølvsagt har ein del gamle ord og uttrykk blitt borte, og nye er komne til. Men det opphavlege grunnlaget for dialekten, og sjølve grunntonen i målet er der framleis saman med mange ord og uttrykk som er heilt spesielle for bygda. – Når t.d. ein gammal heimkomen venndøl kjem inn på forretningane i sentrum i dag, kjenner han seg straks igjen fordi han møter heimemålet sitt tala fritt og ledig frå ”betjeningen”.

Nå er dialekten ikkje ein og den same over alt i bygda. Det finst detaljskilnader mellom det målet som dei eldre talar og det dei yngre bruker. Og målet dei nyttar på Kvarstein, er litt ulikt det du høyrer i øvre delen av bygda. Men skilnadene er ikkje større enn at ein trygt kan tale om eitt Vennesla-mål, éin dialekt som er særreigen for gamle Vennesla kommune.

Dialekten vår har hatt låg status i ”alle år” fordi han er eit provinsmål til bymålet i Kristiansand. – Slikt er vanleg for dialektar som finst i bygdene kring ein by – . Både folk frå Kristiansand – og mange venndølar likeeins – , såg på Vennesla-dialekten som udanna og lite pen.

Dette førte til at mange frå bygda var utrygge på sitt eige talemål, og dei vågde ikkje å bruke det beintfram i alle situasjonar . Dei tok ofte til å knote når dei kom saman med framande. Dei begynte å tale ”bynsk”. Dette er eit godt og råkande uttrykk som er skapt nettopp av det utrygge venndølane kjende på når dei t.d. kom inn i Kristiansands-forretningane. ”Bynsk” er ikkje namnet på det målet som byfolket i Kristiansand bruker, men ei nemning på det målet som venndølar – og andre dølar frå bygdene i Kristiansands oppland talar når dei prøver å etterlikne bymålet. ”Bynsk” er eit knotemål.

Det har likevel alltid funnest enkelte i bygda som har vore trygge med bruk av målet sitt og har nytta det fritt og utvungent. Og i dag ser det ut til at ein god del av ungdomen i Vennesla er bevisste på dette feltet. Det heng mykje saman med at dialektane generelt har fått høgare status. Det er ”tøft” å eige ein dialekt som straks fortel kor du kjem frå. Det gjev identitet. Mykje av identiteten din, kjensla

av kven du er og kvar du høyrer til, er knytt til talemålet ditt. Å oppdage og vere bevisst på denne samanhengen er spennande. Det er ein lærdom som gjer deg trygg, og som er viktig å ha med seg for den som er ung og skal stri seg til ein plass i eit brokut samfunn.

Det finst ei gruppe menneske som tykker Vennesla-målet er fint. Det er venn-dølar som er fødde og vaksne opp i bygda, og som sidan har flytta ut. Dei ser ofte meir fordomsfritt på dialekten sin og gjev seg til å reflektere omkring han når dei sidan møter folk frå heimbygda igjen og gode minne frå barneåra blir vekte på ny.

Vennesla-dialekten er nok verken finare eller mindre fin enn andre dialektar. Men han er særmerkt, som sagt. Han har eit tonefall som skil seg tydeleg ut. Han har ein del ord og uttrykk som er særigne. Ein del allmenne ord får sin spesielle uttale. Både lydverk (vokalar, konsonantar, diftongar osv.) og formverk (bøying av verb og substantiv m.m.) har sine spesialitetar.

Enkelte målmerke er kan hende ikkje så tydelege lenger, eller dei er mest tydelege hos eldre menneske. I skriftet her ser eg det likevel som rett og viktig å få fram det opphavlege i målet, t.d. slikt som har si rot i gammalt norsk mål. – Men det er også interessant å skjegle til nyare endringar i målet, – slike som har kome av påverknad frå framveksten av Vennesla som industribygd t.d. Kanskje har ralarsvenskane t.d. kome med noe nytt i så måte?

Folkeleg utgåve

Eg legg vekt på at skriftet kan lesast av alle, – med faguttrykk som høyrer heime under allmennlærdomen til folk. Meir spesielle faguttrykk vil bli forklarte.

Og då uttalen av dei ulike lydane i Vennesla-målet stort sett ligg nær opp til den vanlege uttalen av lydane i normert norsk, gjev eg ikkje att dialektorda med noko form for lydskrift, men nyttar dei alminnelege skrifteikna i det norske alfabetet. Likevel, visse unnatak gjer eg til denne regelen: Ord som blir uttalte nøyaktig likt, men har ulik meining, blir skrivne med vanleg skriftform, t.d. og (konjunksjon) – å (infinitivsmärke), godt (adj, inkjekj. form av god) – gått (v, perf. part av å gå.).

Vidare så erstattar eg ein lyd som fell bort, med apostrof – dersom slikt bortfall skjer i ord som me i andre høve uttaler fullt ut, t.d. ikkje – 'kje (adverb), han – 'an (pron.), ho – 'o (pron.), "De likt' 'an 'kje no' særli" (= «Det likte han ikkje noe særlig»).

Somme ord i dialekten vår har "mista" lydar som ein ikkje finn att i noka form av orda. Dei "bortkomne" lydane markerer eg ikkje med apostrof, t.d. da (s,m) (= dag) – daen – dae – daane, ti (s,f) (= tid) – tia – tie – tiane, de (pron) (= det), særli (adv) (= særlig), a (prep) (= av).

Innsynet i Vennesla-dialekten har eg fyrst og fremst frå oppvekstmiljøet i Nեսane i 30-, 40- og 50-åra. Nesten alle som budde der den gongen, kom frå gamle

Vennesla-slekter, delvis eller fullt ut. – Det er nær sagt tale om kunnskap som sit meg i kroppen, ein organisk innlevd kunnskap. Dette innsynet er viktigaste grunnlaget for skriftet her.

Starten på arbeidet

Lærer Olaf Hagens vesle samling av Vennesla-ord er det eigentlege utgangspunktet for at eg tok til med arbeidet. Idéen om å lage eit vel gjennomarbeidd skrift med vidare samling av ord, uttrykk og anna dialektstoff danna seg litt om senn etter at Trygve, bror min, i 1982 sende meg Hagens vesle maskinskrivne ordliste som han hadde fått til gjennomsyn frå det kommunale biblioteket.

Trygve hadde den gongen permisjon frå arbeidet sitt ved ingeniørhøgskolen i Grimstad for å løyse ei konsulentoppgåve han hadde teke på seg ved Hunsfos Fabriker. Som hybelbuar skreiv han nokre artklar på Vennesla-dialekt for ”Hunsfosposten”. Denne skrivninga var nok årsaken til at han blei beden om å sjå nærare på ordlista til gamle lærar Olaf Hagen. – Trygve ønskte at me saman skulle vurdere om ordlista kunne danne grunnlag for vidare arbeid med Vennesla-målet. Etter at *Det Norske Målførearkivet* var kontakta, arbeidde me ut ein såkalla ”*Setel for målføreord og –ordbruk*”. Same hausten starta eg som skulesjef i Fyresdal. Fyrste halvåret var eg vekependlar. Det fall då naturleg å bruke friettermiddagane til å begynne arbeidet med å fylle ut rubrikkane i setelen. Og det viste seg snart å vere ein mykje interessant fritidssysse. Fyrste setelen eg skreiv ferdig, er datert 17/10 –82. Sidan den gongen har ordmengda auka utruleg både gjennom eigne observasjonar og ved hjelp frå mange interesserte venndølar. Og i alt har eg skrive ut om lag 3300 setlar. Kvar setel behandlar eitt ord eller eitt uttrykk. Av desse har eg valt ut om lag 800 til artklane om Vennesla-målet i årsskrifta til Vennesla Historielag. Men, som sagt, så dreg eg vekslar på mange andre au: Særskilt nemner eg Toralf Askedal som eg brevveksla med i åra før han døydde. Han grov fram mange ord og uttrykk frå eige minne, men også gjennom god kontakt med venndølar som var eldre enn han sjølv.

Trygve, bror min, har vore ein framifrå støttespelar heile vegen, ikkje minst med sine forteljingar skrivne på dialekt.

Eg har au fått tilgang til språkstoff om Vennesla-målet som har kome fram i Radio Loland.

Og sist, men ikkje minst, nemner eg at Astri Jortveit Horns hovudoppgåve om Vennesla-målet har skaffa viktige og grunnleggande element til skriftet, særleg om utviklinga dialekten vår har vore gjennom i seinare tid.

Eg vil her og nå takke alle som har gjeve sine bidrag til samlinga!

Elles syner litteraturlista bak i skriftet kva for annan litteratur eg har hatt å stø meg til.

Føremål

Nyleg tala eg med ei eldre kvinne frå Søgne. Ho brukte Søgne-målet slik det var då ho voks opp i 1930-åra. Ho klaga over at born og unge i Søgne ikkje nytta det opphavlege Søgne-målet lenger, men hadde gått over til å snakke rein Kristiansands-dialekt.

Om det truleg ikkje har kome retteleg så langt, så er det nær sanninga.

Ei tilsvarande utvikling har ikkje Vennesla-dialekten gått gjennom ennå. Bare i liten grad har bymålet i Kristiansand hatt innverknad på målet i Vennesla. – I forretningar, på ”gada” og i offentlege og private verksemdar her bruker folk heimedialekten naturleg og rett fram når dei snakkar.

Og sjølv om Astri Jortveit Horn har funne ein viss påverknad frå Kristiansands-målet – fyrst og fremst i særskilde ordformer – konkluderer ho med fylgjande i hovudoppgåva si:

”Mange nyare talemålsundersøkingar har vist at ein del bygdemål er iferd med å verte utviska under påverknad av bymålet i nærleiken. Dette meiner eg ikkje er tilfellet med Vennesla-målet. Formverket i denne dialekten har ikkje endra seg nemneverdig sidan Inger Frøyset undersøkte Torridals-målet i 1957. Ein av dei viktigaste årsakane til dette trur eg må vere at venndølane i dag har ein felles identitet dei er trygge på, og som bind dei saman.”

Dette tyder i tilfelle at venndølane er bevisste om talemålet sitt, at dei har sett verdien i det kvardagslege, heimslege og trygge som ein særmerkt dialekt står for.

Dette medvitte har vakse, trur eg, i takt med den aukande dialekttoleransen generelt, og det har samstundes fått støare grunn å stå på ved at Vennesla-dialekten har blitt gjenstand for gransking både i tale og skrift.

Me ønsker at nye venndølar skal arve den medvitte og positive sansen for dette målet slik at dei held fast ved det når dei talar seg imellom, og når dei talar med andre nordmenn.

For di dialekten vår dagleg må stå imot utruleg mange og sterke språklege påverknadar, er det vesentleg at borna som veks opp i Vennesla, får inngåande kunnskap om han.

Her har skulen ansvar. Ved å nytte dialekten som grunnlag i norskundervisninga, og såleis take talemålet til elevane på alvor heilt frå dei fyrste skuledagane, vil borna bli opptekne av og medvitte om kva dei seier og korleis dei seier det. Ei slik bevisstgjerjing vil i sin tur slå positivt ut for norskundervisninga generelt.

Men sjølv sagt er kunnskap om heimemålet like viktig for dei vaksne venndølane. Det pirrar vitehugen å sjå og høyre vår næraste og viktigaste åndseigedom sett inn i meiningsfulle samanhengar.

Og samstundes vil ein grundig og påliteleg dokumentasjon av Vennesla-dialekten som ein særmerkt, sterkt oppegåande og levande norsk dialekt gje det vørdnad og prestisje utanfor bygda.

Forkortingar:

s = substantiv, v = verb, adj. = adjektiv, adv. = adverb, pron. = pronomen, prep = preposisjon

b.f. = bunden / bestemt form, ub.f. = ubunden / ubestemt form,

m = maskulinum (hankjønn), f = femininum (hokjønn), n = nøytrum (inkjekjønn),
sg. = singularis (eintal), pl. = pluralis (fleirtal),

nyn. = nynorsk, bm. = bokmål, da = dansk, sv = svensk, eng = engelsk, ty = tysk,
fr = fransk, nl = nederlandsk, fris = frisisk, lat = latin, gr = gresk, germ = ger-
mansk, norr = norrønt (gammalnorsk), isl = islandsk, russ = russisk, Aasen = Ivar
Aasen, Ross = Hans Ross.

vm = Vennesla-målet.

Ordformer som er merkte med stjerne *, er sannsynlege former som ein ikkje har funne i skriftlege kjelder, men som forskarane har rekonstruert på grunnlag av inngåande kunnskap om strukturen i vedkomande oldtidsspråk.

Staving som har hovudtrykket i eit ord som er omhandla i ordlista, er understrekt. Ord av norsk opphav har som regel trykk på fyrste stavinga.